

התארגנות של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי בישראל: הבחירה במאבק

תמר שורק-זיו,¹ עידית בליט-כהן² ומימי אייזנשטדט³

בשנים האחרונות, על רקע שחיקת מנגנון הדיור הציבורי בישראל, אנו עדים למגמה הולכת וגוברת של התארגנויות מחאה של נשים נפגעות מדיניות הדיור הציבורי, המסרבות להשלים עם המדיניות הנוהגת והמבקשות לחולל שינוי. מחקר זה משמיע את קולותיהן של נשים אלה ומבקש להבין את התהליך שהביאן ליכולת פעולה שיתופית שתכליתה מחאה ושינוי. המחקר נערך בגישה האיכותנית-הפנומנולוגית תוך שימוש בפרספקטיבת המחקר הפמיניסטי, ומבוסס על 15 ראיונות עומק מובנים-למחצה עם נפגעות מדיניות הדיור הציבורי, הפעילות בהתארגנות מחאה בתחום. הממצאים מציינים תמונה ולפיה תהליך ההנעה (mobilization process) של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי מתגבש לאור משמעויות כבדות משקל הגלומות בקורת גג ובהיעדרה, מערכות היחסים שלהן עם מדינת הרווחה וסוכניה, כמו גם היחשפותן למחאה חברתית כאסטרטגיית התנגדות דמוקרטית. המחקר מלמד שהמפגש של נשים בעוני עם סוכני מדינת הרווחה הוא זירה רבת עוצמה לקידום תהליך הנעה. הוא פותח גם צוהר לאופן שבו הצטלבות מיקומי השוליים של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי מבנה משמעויות של חסרון דיור ומכוננת פעולה שיתופית.

מלות מפתח: חסרון דיור, התארגנות מחאה, עוני, נשים, דיור ציבורי

- 1 בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 2 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 3 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים והאוניברסיטה הפתוחה.

ביטחון סוציאלי 106, שבט תשע"ט, ינואר 2019: 123-156

מבוא

בעשורים האחרונים אנו עדים למגמה הולכת וגוברת של פיתוח גישה ביקורתית לחקר העוני, הקוראת לחוקרים ולעובדים סוציאליים, לראות באנשים החיים בעוני סוכנים חברתיים אקטיביים המתנגדים לעוניים. מפרספקטיבה זו, לאנשים אלה ידע וכוח; הם מתמודדים עם העוני כחלק משגרת יומם, ובה בעת נאבקים בהבניות חברתיות ובמוסדות חברתיים המייצרים עוני והמנציחים אותו (קרומר-נבו, 2015; Lister, 2004). גישה זו משתקפת לאחורנה בשיח הביקורתי על תפקידו של מקצוע העבודה הסוציאלית בהתמודדות עם עוני, ומתבטאת במלוא עוזה בפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. פרדיגמה זו רואה בה חלק בלתי נפרד מטיפול באנשים החיים בעוני, ושואפת להנחילה בקרב עובדים סוציאליים ולכונן שותפות בין אנשי המקצוע ללקוחותיהם במאבק בעוני (סער-הימן, לביא-אג'אי וקרומר-נבו, 2017; קרומר-נבו, 2015).

בספרה **עוני** התוותה רות ליסטר (Lister, 2004) את המעבר מתפיסת אנשים החיים בעוני כקורבנות פסיביים לתפיסתם כבעלי יכולת פעולה (סוכנות; agency) חברתית. ליסטר טענה שכדי להבין עוני ואת משמעויותיו, יש לבחון את יכולת הפעולה של אנשים בעוני – בחירותיהם, היחסים הסימבוליים והממשיים שהם מנהלים עם סביבתם ואופני ההתמודדות שלהם, הן במישור האישי והן במישור השיתופי. היא הציעה טיפולוגיה המסווגת אופני יכולת פעולה, ושפכה אור על דפוס של התארגנות שיתופית, המגלם יכולת פעולה פוליטית-אזרחית לצד יכולת פעולה אסטרטגית, למשל באמצעות קבוצות לעזרה עצמית והתארגנויות מחאה פוליטיות. ליסטר (Lister, 2004) הדגישה שרק מעטים מקרב החיים בעוני מגלים יכולת פעולה זו, ומנתה מגוון חסמים המקשים על התארגנות שיתופית-פוליטית, כגון מחסור במשאבים והחשש שיזהו אותם עם התיוגים הנלווים לעוני. ואולם במקרים מסוימים אנשים החיים בעוני כן גוברים על החסמים, מפגינים יכולת פעולה שיתופית-פוליטית, מתאגדים וחוברים לפעילות מחאה, כפי שניתן לראות בהתארגנות של תנועות חברתיות.

למרות ההבנה שמחקר העוסק ביכולת הפעולה של אנשים בעוני עשוי לתרום, הן למחקר והן לפרקטיקה, עדיין איננו יודעים מספיק אודות התהליך המוביל אנשים החיים בעוני לנקודת מפנה שבה הם מחליטים לחבור לתנועה חברתית, כחלק מהפעלת יכולת פעולה שיתופית-פוליטית. יתרה מזאת, מיעוט יחסי של מחקרים בחן סוגיה זו בקרב נשים בעוני בכלל ובזירה הישראלית בפרט (כורזים-קורושי ובניש, 2011; סלוצקר עמראן, 2014; Ajzenstadt, 2008). מחקרנו מבקש לדון בה, ולהבין את התהליך שבו נשים החיות בעוני, לקוחות רווחה, מחליטות לחבור להתארגנות מחאה.

נעשה זאת באמצעות סיפור מקרה של התארגנות מחאה של נשים הזקוקות לדיור ציבורי. בעשורים האחרונים נוהגת בישראל מדיניות השוחקת את מנגנון הדיור הציבורי, ומותירה רבים מהזקוקים לו במצב של חסרון דיור (גלס, 2014; צפדיה ובנימין, 2014). בשנים האחרונות אנו עדים למגמה הולכת וגוברת של התארגנויות שטח אקטיביסטיות, המורכבות

רובן מנשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, המשתמשות בשירותי הרווחה, נפגעות מדיניות הדיור הציבורי, שהמאבק על קורת גג מבחינתן הוא מלחמת הישרדות יומיומית. התארגנויות אלה, שקמו כדי לחולל שינוי במדיניות הדיור הציבורי, פועלות גם במישור המקומי וגם חוברות זו לזו ופועלות יחד במישור הפוליטי מול מקבלי ההחלטות. מחקר זה מבקש להבין את תהליך ההנעה שלהן (mobilization process) ואת הגורמים שהביאו אותן לחבור למחאה השיתופית. בתוך כך המחקר שופך אור על המשמעויות שאותן נשים מייחסות לקסרון הדיור ועל יחסיהן עם השירותים החברתיים בישראל.

המחקר תורם להבנה מעמיקה של תהליך ההתארגנות הייחודי של נשים בעוני, ובמיוחד כפי שהוא מצטייר מבעד לעדשת הצטלבות מיקומי השוליים. בכך הוא מעשיר את הספרות העוסקת בתנועות חברתיות של נשים בכלל ובישראל בפרט. זאת ועוד, הבנת ההתארגנות השיתופית של נשים בעוני – הידע שהן מייצרות והכוח הפוליטי שהן אוספות על אף החסמים – תסייע להעשיר את גוף הידע העוסק בפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015). פרדיגמה זו לקחה על עצמה לפתח ידע שמקורו באנשים החווים עוני, כמו גם להבין את דרכי מאבקם בו. במובן זה המחקר מציע מקור ידע חשוב לעובדים סוציאליים השואפים לקחת חלק במלחמה בעוני.

תנועות חברתיות ותהליכי הנעה

חקר תנועות חברתיות הוא ענף בין תחומי העוסק בארגון תנועות חברתיות, בתהליכי ההנעה שלהן, במסגור תוכניהן ובזהויות שהן מכוננות (Benford & Snow, 2000; Snow & Benford, 1988; Zald & McCarthy, 2017). תנועה חברתית היא דרך פעולה שיתופית מחוץ לערוצים הממוסדים, השואפת לחולל תמורות שורשיות במערכת הכלכלית, החברתית או הפוליטית והנעזרת באמצעי מחאה. היא מורכבת מפרטים עם מכנה משותף, החוברים זה לזה כדי למחות על עוול משותף ולהביא לשינוי ביחסי הכוח (Banaszak, 2008; Beckwith, 2013). השאיפה להבין תהליכי הנעה ניצבת בלב חקר התנועות החברתיות, והספרות מציעה מספר פרספקטיבות תיאורטיות. בעוד תיאוריות כגון הנעת המשאבים (Sen, 2002; Rohlinger & Avci, 2016; Zald & McCarthy, 2017) והתהליך הפוליטי (Gentile, 2017; Sen & Avci, 2016; Zald & McCarthy, 2017) מתמקדות בחקר הגורמים לצמיחתן ולעלייתן של תנועות חברתיות, ענף מרכזי בספרות עוסק דווקא בשאלה מה מניע פרטים לחבור לתנועות חברתיות.

סוגיה מחקרית זו ניצבת בעיקרה בלב שיה תיאורטי שמקורותיו בספרות הפסיכולוגיה החברתית, וזה מגלה שניתן לזקק מספר גורמים עיקריים המעצבים את ההחלטה לקחת חלק בפעולת מחאה: (1) השאיפה לחולל שינוי פוליטי וחברתי תוך השקעת משאבים ומאמץ הנתפסים כהגיוניים (Klandermans, 2004; van Zomeren, Spears, Fischer, & ...)

(Leach, 2004). (2) זהות משותפת העשויה לכוון יכולת פעולה משותפת (Rohlinger & Gentile, 2017); במאמרם הגדירו פולטה וג'ספר (Polleta & Jasper, 2001, p. 285) זהות קולקטיבית כ"קשר קוגניטיבי, מוסרי ורגשי של הפרט עם הקהילה הרחבה, עם קטגוריה חברתית, פרקטיקה או מוסד. זוהי תפיסה של מעמד משותף או קשר, מדומיינים או נחווים במישרין". המעבר מזהות אישית לזהות משותפת מתגבש בתהליך הזדהות שבו הפרט מזהה דמיון בין מצבו האישי למצבם של חברי הקבוצה, ומתגבשת אצלו ההבנה שהם חולקים גורל משותף (Kelly & Kelly 1994; Klandermans & de Weerd, 2000; Strumer & Simon, 2004; van Stekelenburg & Klandermans, 2017). סימון וקלנדרמנס (Simon & Klandermans, 2001) טענו שזהות משותפת תניב פעולה חברתית, אם תעבור תהליך פוליטיזציה, שתחילתו במודעות לעוול משותף, והמשכו בזיהוי אויב משותף ובניסיון אקטיבי לחולל שינוי. (3) רגשות כגון כעס וחרדה; במובנים רבים רגשות מייצרים את הלהט לחבור לתנועה חברתית, להט שהוא מרכיב חיוני בקיומן של תנועות (Flam & King, 2005; Rohlinger & Gentile, 2017). כך למשל אנשים רבים מתגייסים לתנועות חברתיות לאחר שחוו "הלם מוסרי", פתאומי או לאורך זמן, ורואים במעורבות פוליטית את הפתרון ההגיוני המתבקש (Gould, 2004; Jasper, 1997). ספציפית, גילו מחקרים שונים שלרגש הכעס חשיבות רבה בתהליך ההנעה (ראו לדוגמה Simon & Klandermans, 2001). סטרומר וסימון (Strumer & Simon, 2009) טענו שכעס מתווך בין רגשות של פרטים לבין זהות פוליטית משותפת וכך מכונן את ההחלטה לחבור למחאה.

לאור ההבנה שגורם יחיד אינו מספק הסבר רב ממדי ומניח את הדעת להחלטה לחבור לתנועה חברתית, הספרות מציעה מספר מודלים המשלבים בין הגורמים השונים (Simon et al., 1998; Strumer & Simon, 2003, 2004; van Stekelenburg & Klandermans, 2013). סימון ועמיתיו (Simon et al., 1998) הציעו מודל דואלי להבנת השתתפות בתנועות, המבחין בין מניעים אינסטרומנטליים המתמקדים בחישובי רווח והפסד עקב ההשתתפות לבין מניעים הנקשרים לזהות והמשקפים תהליך של הזדהות. מודל אחר (van Zomeren et al., 2004), הציע להתבונן על ההחלטה להשתתף בתנועה חברתית כנובעת משני מניעים משלימים: מניע אינסטרומנטלי וכעס משותף. בעוד המניע האינסטרומנטלי נשען על האמונה שבעיות עשויות להיפתר באמצעות פעולה קבוצתית, הכעס הקולקטיבי מתמקד בתחושת העוול ושותפות הגורל. לאחרונה הציעו ון סטקלנבורג וקלנדרמנס (van Stekelenburg & Klandermans, 2017) מודל המשלב – לצד מניעים אינסטרומנטליים, זהות ורגשות – מרכיב שעניינו הוא ההבנה של פרטים שערכים החשובים להם נפגעים. ההחלטה לחבור לתנועה חברתית נובעת, לטענתם, מתחושת עוול, המשותפת לקבוצה שהפרט מזדהה עמה. ככל שהוא חש שגובר האיום על עקרונותיה של הקבוצה, מצטבר בו כעס רב יותר, המלבה מוטיבציה לפעול, להגן על האינטרסים של הקבוצה ולבטא את האי-צדק שסביבו התגבשה.

עוני ותנועות חברתיות של אנשים בעוני

על פי הצהרת האומות המאוחדות (UN Statement)

עוני, ביסודו, הוא מניעה של אפשרויות והזדמנויות, הפרה של כבוד האדם. פירושו, הוא אי יכולת בסיסית להיות שותף יצרני בחברה. פירושו שאין מספיק כדי להזין ולספק ביגוד למשפחה, שאין בית ספר או מרפאה ללכת אליהם, שאין אדמה לגדל עליה אוכל או עבודה עם משכורת מספקת בצדה, שאין גישה לאשראי. פירושו אי ביטחון, העדר כוח והדרה של פרטים, משקי בית וקהילות (Gordon, 2000, p. 37).

העוני מלווה את האנושות משחר ההיסטוריה, חוצה יבשות ואזורים גיאוגרפיים, והוא מנת חלקם של מיליוני בני אדם ברחבי העולם. לפי נתוני הבנק העולמי, נכון לשנת 2013, 767 מיליון איש, 10.7% מאוכלוסיית העולם, חיים בעוני קיצוני (World Bank Group, 2016). על פי התפיסה הביקורתית של חקר העוני, תופעת העוני רב ממדי, ואינה מסתכמת במחסור כלכלי-חומרי בלבד. תפיסה זו בוחנת ממדים אחרים של עוני המונעים מפרטים וממשפחות רווחה אנושית נאותה וחיים בכבוד. על פיה אנשים החיים בעוני מתמודדים עם השלכותיו בזירות חיים שונות ובמגוון תחומים. בין השלכות אלה ניתן למנות פגיעה בכבוד האדם, הפרה של זכויות אדם, האחרה, העדר קול והדרה על גילוייה השונים – פוליטית, אזרחית, חברתית ותרבותית (Beverly, 2011; Lister, 2004; Krumer-Nevo, 2005, 2002; Ringen, 1988; Wagle, 2002). קרומר-נבו (2015) טענה שתופעת העוני באה לידי ביטוי במחסור במשאבים כספיים לצד מחסור בהזדמנויות ובהון סימבולי. גישה זו אף מגולמת בתפיסת העוני כתופעה ממוגדרת, שיש לה הקשרים מבניים-חברתיים שונים, וכל מגדר חווה אותה אחרת (Alcock, 1997; Bastos, Casaca, Nunes, & Pereirinha, 2009; Bradshaw, 2002; Jackson, 1998; Lister, 2004; Goldberg Schaffner & Kremen, 1990). המונח "פמיניזציה של העוני" שגור בספרות המחקרית לצורך תיאור עוני נשי והמחשתו; משמעותו היא שעוניין של נשים רב ועמוק יותר ושהן חוות סוגים שונים של מחסור (Pearce, 1978), כגון מחסור בזמן, בקניין, בזכויות חוקיות ובכוח (Goldberg Schaffner & Kremen, 1990; Chant, 2012; Jackson, 1998). הספרות הראתה שלמבנה מדינת הרווחה, כפי שבא לידי ביטוי בהיקף השירותים, בקצבאות הסיוע ובקריטריונים לזכאות, תפקיד מרכזי בעיצוב עוני בקרב נשים (Abramovitz, 2017; Orloff, 1996). כך למשל בחנה אברמוביץ (Abramovitz, 2017) בראייה היסטורית את מערכת הרווחה האמריקנית, והראתה שנגישות שירותי הרווחה לנשים והיקפם נקבעו על בסיס מוצא אתני ומעמד סוציו-אקונומי.

בסקירתה הנרחבת הציעה ליסטר (Lister, 2004) טיפולוגיה המסווגת ארבעה סוגי יכולת פעולה (סוכנות) של אנשים המתמודדים עם עוני, ופתחה צוהר לדפוס של התארגנות שיתופית פוליטית-אזרחית. היא הצביעה על הקשיים שבמימוש יכולת פעולה שיתופית זו ועל

כך שמעטים מקרב המתמודדים עם עוני חוברים להתארגנויות שיתופיות, ומנתה מגוון חסמים העומדים לפנייהם, כמו העדר משאבים ורתיעה מהתייגים הנלווים לעוני. ליסטר (Lister, 2004) הדגישה שמלבד הקשיים הכרוכים בעוני וההישרדות היומיומית, אנשים החיים בעוני מתמודדים עם סטיגמה קשה של אחרות ולכן נמנעים מלהזדהות כעניים. היא ראתה בכך חסם מרכזי ביצירת הזדהות המשמשת בסיס לתהליכי הנעה. ורבה, סצ'ולמן ובריידי (Verba, Schlozman, & Brady, 2002) הוסיפו עוד נדבך וטענו שאנשים החיים בעוני מתמודדים עם מחסור במשאבים של מיומנויות אזרחיות, ממון וזמן, המהווים גורם מכריע בחבירה למאבקים חברתיים.

מעט מחקרים יחסית בחנו את התהליך המוביל אנשים החיים בעוני להתאגד לפעולת מחאה. דלה פורטה (Della Porta, 2015) בחנה התארגנויות אלה מבעד לעדשת הקפיטליזם ומצאה שמדיניות ניאו ליברלית, המתאפיינת בהידרדרות השירותים הציבוריים ובגידול באי-שוויון ובעוני, מכוננת אצל אנשים החיים בעוני תחושת עוול המתועלת לתהליכי הנעה. קסטלס (Castells, 2015) טען שבעידן האינטרנט מחאות חברתיות מתגבשות בזירה הווירטואלית, מגדילות את נגישותם של אזרחים אליהן ומאפשרות להם להיחשף לסיפורי הצלחה של מחאות באזורים שונים בעולם. מחקרם של לאולס ופוקס (Lawless & Fox, 2001) בחן למה אנשים מסוימים המתמודדים עם עוני משתתפים בפעילות פוליטית, ומצא שעוני עמוק יותר נקשר לרמות גבוהות של השתתפות פוליטית. עוד הוא מצא שגם אופי המפגש עם סוכני השירותים החברתיים משפיע על שיעור ההשתתפות; יחס אמפתי של המסד מכונן יחסי אמון עמו ומעלה את שיעור ההשתתפות. הונת (Honneth, 2003) הצביע על כך שהבניית האחרות הנלווית לחיים בעוני עשויה לדחוף להצטרפות למאבק על הכרה וכלילה. רבים מהמאבקים המתגבשים סביב סוגיות של עוני ורווחה מזהים עם נשים. במובנים רבים, אף שלא תמיד התארגנויות אלה חורתות על דגלן את נושא המגדר, הסוגיות החברתיות שהן נדרשות להן מגדריות בהווייתן (Lind & Farmelo, 1996).

תהליכי הנעה בראי המגדר

בעשורים האחרונים ביקרו חוקרות פמיניסטיות תיאוריות של תנועות חברתיות וטענו שמחאה פוליטית ממוגדרת מטבעה, ולכן התעלמות מההיבט המגדרי פוגמת ביכולת להבין תהליכי הנעה של נשים, כמו גם את מניעיהן לחבור לתנועות חברתיות (Beckwith, 2005; Ernst & Luft, 2017; Ferree & Mueller, 2004; Kuumba, 2001; Zemlinskaya, 2010). לתפיסתן התיאוריות הרווחות רואות את התנועות החברתיות כמגמה אוניברסלית, ולכן עיוורות לייחוד ולמורכבות המגדריים הטמונים בהשתתפות. כך בניגוד לעמדה הרווחת בתיאוריית הנעת המשאבים הן טענו שעל פי רוב התארגנותן של נשים לא פורמלית, ומתבססת על רשתות חברתיות קהילתיות. עוד הן טענו שלנוכח השוני בתהליכי חברות, גילום תפקידים מגדריים, אחריות חברתית, ציפיות, כוח, מיצוב חברתי והוויות

סובייקטיביות, גברים ונשים נבדלים באופן שבו הם תופסים עוולות כמו גם הזדמנויות בסביבה הפוליטית (Buechler, 1993; Ernst & Luft, 2017; Kuumba, 2001). קומבה (Kuumba, 2002) טענה שתהליך הנעה מתעצב לנוכח תחושת עוול, מודעות ומתן פרשנות לבעיה החברתית, ואלה מתעצבים ומשתנים על בסיס מגדר. היא הדגישה שטענה זו רלוונטית במיוחד, כשאנו דנים בתהליכי הנעה של נשים המתמודדות עם עוני.

אין בחינת תנועות חברתיות מבעד לעדשת המגדר מסתכמת בזיהוי דפוסי התארגנות שונים של נשים; אלא נדרש גם ניתוח רב ממדי של מערכות וגורמים המחוללים את האי-שוויון והמעצבים את האופן שבו נחוה עוול כמו גם תהליך ההנעה (Ernst & Luft, 2017; Kuumba, 2001). הדוגלים בגישה זו סבורים שכדי להבין תהליכי הנעה של נשים שחיות בעוני, יש לבחון תנועות חברתיות דרך עדשת הצטלבות מיקומי השוליים (intersectionality), כלומר להבין איך מנגנוני דיכוי שונים מצטלבים, מייצרים מצבי חיים ייחודיים ומכוננים זהויות אישיות ומשותפות (Collins & Bilge, 2016; Crenshaw, 1989; Ernst & Luft, 2017). נשים החיות בעוני מתמודדות על פי רוב, לא עם הקושי הכלכלי גרידא, אלא עם מנגנוני דיכוי, כגון מוצא אתני, מעמד, נטייה מינית, לאומיות ומגדר, ולכן כדי להבין את תהליך ההנעה שלהן, יש להתבונן גם על הקשרים בין מנגנוני האי-שוויון והזהויות שהם מכוננים (Chun, Lipsitz, & Shin, 2013). ברוח זו טענו ארנסט ולופט (Ernst & Luft, 2017), שהתאגדות סביב תחומי עוני ורווחה מגלמת במהותה הצטלבויות ומאגדת תחתיה מקבץ זהויות העשוי להניע לפעולה משותפת. נקודת מבט זו מציגה את תהליך ההנעה כתהליך רב ממדי, המתעצב לנוכח זהויות קיימות, כגון מעמד ומגדר, כמו גם זהויות נרכשות, כגון אימהות ושייכות לקהילות ולרשתות חברתיות (Ernst & Luft, 2017). ואכן ממצאי מחקרים שונים מגלים שתהליכי הנעה של נשים החיות בעוני נקשרים על פי רוב לחוויות הדיכוי שלהן במספר צירי אי שוויון. אלה מציינים תמונה ולפיה לא ניתן להבין כראוי תהליכי הנעה של נשים החיות בעוני דרך בחינת קטגוריית זהות יחידה, אלא דרך שילוב קטגוריות המאפשר לראות את ריבוי הפנים של העוול (Boyce Davies, 2007; Feldman & Stall, 2004; Levenstein, 2009; Meluch, 2014; Triage, 2013). נדאסן (Nadasen, 2012) חקרה התארגנות של נשים אפרו-אמריקניות המשתמשות בשירותי הרווחה, והראתה איך תהליך ההנעה שלהן נעוץ בריבוי זהויות ובהוויות האי-שוויון רב הפנים שהן חוות. לטענתה חברו הנשים למאבק בשל עונין, זהותן כאימהות, כמו גם התמודדותן עם בירוקרטיה נוקשה של מערכת הרווחה, יחס לא אנושי וגילויי גזענות של עובדיה. בדומה העלה מחקרן של צ'ון, ליפשיץ ושין (Chun et al., 2013) על התארגנות מהגרות המועסקות בעבודות בשכר נמוך, שחויית העוול ותהליך ההנעה שלהן התעצבו לנוכח היסטוריה משותפת, מלחמה, גזענות, סקסיזם, קולוניאליזם ותנאי העסקה פוגעניים.

בחינת הספרות העוסקת בהתארגנויות של נשים מגלה שאימהות והתפקידים המיוחסים לה היא זרז מרכזי לפעילות ולהתאגדות של נשים (Kaplan, 2016; Milman, 2013;). מצוקה קיומית והקושי שלהן לספק לילדיהן ולהן מזון, לבוש וקורת גג מניעים את חברתן להתארגנויות מחאה (West & Blumberg, 1990). רבות מהמחאות של נשים החיות בעוני מתגבשות בשל מצוקה כלכלית, מערכות חינוך ובריאות לוקות בחסר, מדיניות נואו ליברלית וצמצום מעורבות המדינה בתחומי הרווחה (היימין רייש, 2008; Farnelo & Lind, 1996; Spain, 2014;). (West & Blumberg, 1990). אדמונדס-קאדי (Edmonds-Cady, 2009) חקרה אימהות כמסגרת ליצירת תהליך הנעה בקרב תנועת זכויות הרווחה בארצות הברית, והראתה שקטגוריית האימהות היא אמנם זרז לפעולה משותפת של קהלים שונים, אבל החוויה של המשתתפות משתנה בהתאם למעמדן הסוציו-אקונומי ולמוצאן האתני. לעתים קרובות התארגנות של נשים ממעמד סוציו אקונומי-נמוך היא הרחבה של פעילותן כאימהות בזירה הפרטית אל זו הציבורית-הקהילתית. הן מרחיבות את גבולות אימהותן, נלחמות על עתיד טוב יותר לילדיהן ולחברי קהילתן ומנסות לשפר את התנאים בקהילותיהן. ברוח זו הן נוטות לראות באקטיביזם הקהילתי שלהן הרחבה "טבעית" של תפקידי המגדר (Abramovitz, 2000; Lewis, 2009; Rosado & Barretto, 2002; Stall & Stoecker, 1998). בהקשר זה טבעה ננסי נייפלס (Naples, 1998) את המושג "אימהות אקטיביסטית" – תפיסת האימהות כאחריות חברתית המניעה להשתתפות בתנועות חברתיות. במובן זה הדאגה למשפחה מיתרגמת לדאגה לקהילה (Reger, 2018). בדומה טבעה הייט (Lister & Campling, 2017) את המושג "אקטיביזם מקרי", המתאר תהליך שבו אימהות שלא תופסות את עצמן כפעילות פוליטיות הופכות סוכנות לשינוי חברתי.

סקירת הספרות המצויה מגלה שאף שנשים החיות בעוני הן חלק אינטגרלי מתנועות חברתיות, על פי רוב הן מצויות מחוץ לשיח המרכזי בחקר תנועות אלה. ארנסט ולופט (Ernst & Luft, 2017) הצביעו על מחסור זה במחקר, וטענו שחקר תנועות נשים בתחומי רווחה ועוני בכלל, ומבעד לעדשת מיקומי השוליים בפרט, עשוי להעשיר תיאורים מרכזיים בחקר התנועות החברתיות, הנוטות לבחון התארגנויות במבט גנרי ואוניברסלי. מיפוי הספרות שנכתבה על תנועות חברתיות של נשים בישראל מגלה שגם זו מרבה להתמקד בנאבקות ממעמד הביניים. במובן זה נדמה שיש יחס ישיר בין מעמדן הסוציו-אקונומי של הנאבקות לבולטותן במחקר (ראו למשל הלמן ורפפורט, 1997; Lemish & Barzel, 2010; Svirsky, 2004; Zemlinskaya, 2010). אמנם בראש רוב המחאות של אקטיביסטיות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך עמדו גברים (Milman, 2013), אבל גם המחאות שהנהיגו נשים, כגון תנועת האימהות החד-הוריות בהנהגתה של ויקי קנפו והמחאה בתחום הדיור הציבורי, זכו לייצוג מועט יחסית בספרות (ראו למשל כורזים-קורושי ובניש, 2011; Ajzenstadt, 2008; Milman, 2013). במחקר הנוכחי ביקשנו לענות על פער זה בספרות

ולבחון את התארגנותן של נשים נפגעות מדיניות הדיור הציבורי בישראל. במיוחד ביקשנו להבין את התהליך שהניע אותן לחבור למחאה המשותפת.

חקר מקרה: התארגנות של אימהות בתחום הדיור ציבורי

מוסד הדיור הציבורי הוא אחד מסימני ההיכר של מדינת הרווחה (גלס, 2014), אבל המדיניות הניאו ליברלית הנוהגת בישראל בעשורים האחרונים התניעה תהליך שבו הולכת ומצטמצמת יכולתו לספק מענה לצורכי הדיור. תהליך זה כולל צמצום מסיבי של מלאי דירות הדיור הציבורי, קיצוץ בתקציבים והקשחה שיטתית של הקריטריונים לזכאות (גלס, 2014); צפדיה ובנימין, 2014). מדיניות פוגענית זו מותירה בחסרון דיור רבים מהזקוקים לדיור ציבורי; שיעור גבוה מנפגעים הוא אימהות חד-הוריות, המתמודדות עם עוני מחפיר. המחאה החברתית שהתחוללה בקיץ 2011 העלתה על סדר היום הציבורי את משבר הדיור בכלל ואת מחלל הדיור הציבורי בפרט (משגב, 2013). לצד המחאה המרכזית שהתנהלה במרכז תל אביב, קמו מאהלי "אין בררה" ששיקפו את מחאת המעמד הסוציו-אקונומי הנמוך; אלה העלו על סדר היום מצוקות דיור קשות ודרשו להנהיג שוב את מדיניות הדיור הציבורי (בנימין, 2014; משגב, 2013). במאהלים אלה הייתה נוכחות בולטת של נשים, אימהות חד-הוריות מחוסרות דיור, אשר החבירה למאבק כוננה את מנהיגותן וגיבשה אצלן תודעה פוליטית (בנימין, 2014). בתקופה זו ובשנים שבאו בעקבותיה ניתן לזהות מגמה הולכת ומתעצמת של התארגנויות שטח אקטיביסטיות. רובן מורכבות מנשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, לקוחות שירותי הרווחה, נפגעות מדיניות הדיור הציבורי, שמבחינתן המאבק על קורת גג הוא מלחמת הישרדות והתמודדות יומיומית. התארגנויות אלה מקדמות פעולות מחאה שתכליתן לחולל שינוי במדיניות הדיור הציבורי (באמצעות הפגנות, שליחת פקסים, שימוש ברשתות חברתיות ותקשורת ועוד) ובד בבד למנוע את העוול הנעשה לנשים הזקוקות לדיור ציבורי (למשל פעולות מחאה שנועדו למנוע פינוי נשים וילדיהן מביתם). התארגנויות אלה פועלות במישור המקומי, וגם משתפות פעולה, בין היתר עם קואליציית **פורום דיור ציבורי**, במישור הארצי מול מקבלי ההחלטות. מחאת הדיור הציבורי זכתה עד כה לייצוג מועט יחסית בספרות (בנימין, 2014; סלוצקר עמראן, 2014). סלוצקר עמראן (2014) תיארה את סיפור המקרה של נאבקות הדיור הציבורי והציגה את הקשיים הניצבים לפניהן ואת מנהיגותן מעוררת ההשקפה. בנימין (2014) שפכה אור על השינוי שחל בתודעה הפוליטית של מחוסרות הדיור הודות להשתתפות במחאה החברתית. עם זאת טרם הוסב הזרקור אל תהליך ההנעה עצמו שהביא לגיבוש ההחלטה להצטרף למאבק.

שיטה

במחקר זה ביקשנו להבין את תהליך ההנעה ואת הגורמים שהביאו את נפגעות מדיניות הדיור הציבורי לחבור להתארגנות מחאה. ביקשנו לבחון את התופעה מנקודת מבטן של הנשים עצמן כדי לשפוך אור על תפיסותיהן ולהנכיח את קולן ואת הידע שברשותן. לכן נערך המחקר בגישה האיכותנית-הפנומנולוגית, תוך שימוש בפרספקטיבת המחקר הפמיניסטי.

במסגרת המחקר בחנו את משמעות החוויות בעיני המשתתפות כפי שהשתקפו בעמדותיהן, בהשקפותיהן ובשפתן. דרך עיניהן ביקשנו להבין את התופעה החברתית עצמה ואת מיקומה בחיי היומיום שלהן (שקדי, 2003; Creswell, 1998; Maykut & Morehouse, 1994; Welman & Kruger, 1999). נעזרנו בפרספקטיבת המחקר הביקורתית-הפמיניסטי, המבוסס על ההבנה שמגדר הוא עמוד תווך בהבניית היחסים החברתיים ויחסי הכוח בחברה, בתפיסת המציאות כישות מובנית ובתפיסת משתתפות המחקר כסוכנות חברתית אקטיבית (הקר, לביא-אג'אי וקרומר נבו, 2014; קרומר-נבו, 2002; Acker, Barry, & Esseveld, 1983). מחקר זה מביא את קולות הנשים, ורואה בהן מומחיות למצבן ובקיאיות בו. עשינו את מיטב יכולתנו להציג כדמויות מורכבות והוליסטיות הפועלות בתוך הקשרים אישיים, חברתיים, כלכליים ומעמדיים. בד בבד עם הצגת העולות שהם מנת חלקן, ביקשנו להוציא לאור גם את מנגנוני ההתנגדות שלהן ואת היותן סוכנות אקטיביות הפועלות בהקשר חברתי (קרומר-נבו וסידי, 2014; Fine, Weis, Waseen, & Wong, 2000).

במסגרת המחקר ערכנו 15 ראיונות עומק מוכנים למחצה עם נשים נפגעות מדיניות הדיור הציבורי (דיירות בדיור הציבורי, זכאיות הממתינות לדיור ציבורי ומחוסרות דיור שאינן עומדות בקריטריונים לזכאות), הפעילות בהתארגנויות שטח בתחום הדיור הציבורי. פנינו לנשים הפעילות בשש התארגנויות שטח באזורים גיאוגרפיים שונים בישראל. כל משתתפות המחקר יהודיות, ומלבד שתי מרואיינות נשואות, כולן אימהות חד-הוריות. שיטת הדגימה הייתה בעיקרה דגימת נוחות (11 מרואיינות), ומקצתה שיטת כדור השלג (ארבע מרואיינות). הנגישות למשתתפות המחקר התאפשרה מתוך היכרות אישית של אחת הכותבות במסגרת פעילותה בקואליציית הארגונים פורום דיור ציבורי.

איסוף הנתונים

איסוף הנתונים התבסס על ראיונות עומק מוכנים למחצה. אלה מאפשרים להסתייע במדריך ריאיון ובו שאלות מובנות, אך בד בבד להתאים את הריאיון לדינמיקה ולתכנים העולים במהלכו (Gall, Gall, & Borg, 2003). הראיונות נערכו בין נובמבר 2015 לאפריל 2016, נמשכו בין שעה לשלוש שעות, הוקלטו ותומללו במדויק. המרואיינות התבקשו לתאר את פעילותן במסגרת ההתארגנות ואת הגורמים שהביאו אותן לחבור למאבק בתחום הדיור

הציבורי. עם חלק מהנשים דיברנו שוב, לצורך השלמות והבהרת נושאים שנותרו לא נהירים דיים.

עיבוד הנתונים

ניתוח הראיונות נערך על פי שלבי הניתוח שהציעו סמית, פלאוארס ולרקין (Smith, Flowers, & Larkin, 2009): קריאה והאזנה לראיונות המוקלטים, עד כדי בקיאות והיכרות מעמיקה עם; קידוד יחידות משמעות; איתור קשרים בין התמות; יצירה של מפת תמות של ריאיון יחיד. תמות אלה התגבשו, הן אינדוקטיבית מתוך תמלולי הראיונות והן דדוקטיבית על בסיס שאלות המחקר. השאיפה הייתה לאתר בראיונות דפוסים חוזרים ולייצר מפת תמות משותפת. בשלב האחרון נערך ניתוח תיאורטי שמטרתו הייתה להבנות תיאורים והסברים מושגיים-תיאורטיים של התופעה הנחקרת, כפי שעלה מהמידע שהתקבל.

אמינות המחקר

נעזרנו במספר כלים כדי להגביר את אמינות המחקר: (1) שימרנו שרשרת עדויות של מסמכים ונתונים. תיעדנו במדויק את שלבי המחקר; ערכנו יומן רפלקטיבי מראשית איסוף הנתונים ועד תום כתיבת דוח המחקר, ושמרנו את התמלולים, הראיונות וכל מידע רלוונטי אחר. (2) ערכנו טריאנגולציה שכללה הן את הצלבת הנתונים והן את הצלבת החוקרים (Guion, Diehl, & McDonald, 2002). המדגם כולל כאמור פעילות בהתארגנויות שונות ובאזורים גיאוגרפיים שונים. גיוון זה סייע להצליב מידע ולזקק את תהליך ההצטרפות למאבק, כפי שמשתקף ממספר פרספקטיבות. מלבד זאת ערכנו התייעצות עמיתים על תוכני הראיונות ועל אופן הניתוח. יתר על כן, החוקרות למדו במדויק את הפרשנויות ואת תפיסותיהן של המרואיינות באמצעות שאלות הבהרה, שיקוף ושאלות פתוחות. (3) הצגנו תיאור עשיר (thick description), כלומר ציטוטים מתאימים התומכים בטענות התיאורטיות, מידע אודות ההקשר ודיון מושגי גלוי (שקדי, 2003). המחקר אושר בידי ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר הבטחת אנונימיות וחסיון הוחתמו המשתתפות על טופס הסכמה מדעת להשתתף במחקר. שמותיהן הוחלפו בשמות בדויים, כדי לשמור על פרטיותן (Lee, 1993).

מגבלות המחקר

אחת הביקורות המקובלות ביותר כלפי המחקר האיכותני נוגעת לאתגר ולקושי להחיל ממצאים איכותניים על אנשים שונים ועל סביבות שונות מאלה שבהן נערך המחקר (שקדי, 2003). ביקורת זו רלוונטית גם למחקר הנוכחי, משום שהמדגם מצומצם יחסית. כדי לגבור

על הומוגניות זו, נעשה מאמץ לייצר הטרוגניות במאפיינים אחרים של אוכלוסיית המחקר, ובהם אזורי המגורים של הנשים וההתארגנויות האקטיביסטיות שהן לוקחות בהן חלק.

ממצאים

ניתוח הממצאים מגלה שההחלטה לחבור למאבק המשותף התגבשה לאור שלושה גורמים מרכזיים: המשמעות שהנשים מייחסות לקורת גג ולהיעדרה, מערכות היחסים עם מדינת הרווחה ועם סוכניה והיחשפות למחאה החברתית.

משמעות קורת הגג והיעדרה

לפי הממצאים להעדר קורת גג השלכות מרחיקות לכת על מילוי צורכיהן הבסיסיים של המרואיינות, כמו גם על מצבן הנפשי ועל תפיסת אימהותן. הבנת המשמעות שהנשים מייחסות לקורת הגג פותחת צוהר לִדְחָק ולמועקה הכרוכים בהיעדרה והמשליכים במישורין על תהליך ההנעה שלהן ועל בחירתן להיאבק דווקא בתחום זה. כשנשאלו המרואיינות מה הביא אותן לבחור להיאבק ביחד, מסגרו כולן כמניע לפעולה את המשמעויות הטמונות בחסרון דיור. מהממצאים עולה שמשמעות קורת הגג מבחינת המרואיינות היא ביטחון סימבולי, פיסי ונפשי, והן רואות בה שיקוף של תפיסות בדבר טיב האימהות.

קורת הגג – ביטחון סימבולי, פיסי ונפשי

המרואיינות ראו בקורת הגג בסיס לחיים ולאנושיות ותשתית לבניית חיים נורמטיביים ולפעילות בזירה הציבורית. רבות מהן נפגעו בעברן מאלימות במשפחה, הן דור שני ושלישי לעוני ולמצוקה, ורואות בקורת הגג מצע לשיקום חייהן. יתר על כן, לתפיסתן, ממכלול מצבי הסיכון שהיו שרויות בהם, עלה חסרון הדיור על כולם. מדבריהן עלה שללא קורת גג אין אלה חיים שראוי לחיותם, ולכן הן מוכנות להסתכן ממש כדי להשיג בית. שְׁנִי, דיירת דיור ציבורי ואם חד-הורית, סיפרה שבתום שהותה במקלט לנשים נפגעות אלימות, שאליו ברחה מבן זוגה שנהג כלפיה באלימות קשה, הציעו לה גורמי הרווחה לוותר על חלקה בדירה הציבורית שבה גרו. ויתור זה היה תנאי לקבלת סיוע בשכר דירה. בציטוט שלהלן היא מנמקת למה החליטה לסרב להצעה זו:

הסכמתי לכל תוכנית טיפול שהם [העובדים הסוציאליים; תש"ז] רצו, אבל את זה לא הייתי מוכנה. לא הייתי מוכנה להביא את עצמי למצב של מחוסרות דיור עם כמה ילדים. [...] מודעת לכל הבעיות של מצוקת דיור. יודעת שהתהליך הזה הוא לא קל; זה לא שאני אגיש תעודה והנה יהיה לי בית. אני נאלצת לבחור בין המלחמה על החיים לבין המלחמה על הקורת גג שלי. אני מקבלת החלטה שאם למות, אז לפחות

תחת הבית שלי, בתוך הבית שלי. [...] כי ממנה אני יכולה לצאת לעבודה, ממנה אני יכולה לצאת לשקם את החיים שלי, ממנה אני יכולה לעשות משהו. היא עוגן של ביטחון. מקום שהוא בטוח.

מבחינת המרואיינות קורת הגג מספקת ביטחון ממשי, פיסי ונפשי, להן ולבני משפחותיהן. חסרון בית כרוך בהשלכות כבדות משקל, ובהן מעבר תכוף בין דירות, פינוי הנשים וילדיהן מהבית אל הרחוב והעדר יכולת לספק צרכים בסיסיים. רבות מהמרואיינות הצביעו על תחושה של השפלה עמוקה הטמונה בחסרון הבית, ותיארו את החוויה כנישול, לא רק מקורת גג אלא גם מגורמים באנושיותן. בציטוט שלהלן מתארת סיגלית, אם חד-הורית, את פלישתה לדירה ציבורית ריקה, את הפינוי ממנה ואת החיים ברחוב:

לא הייתה לי בררה. נכנסתי אל הדירה; הייתה פתוחה, לא נעולה, מסריחה, הרוסה. [...] הלכתי לבדיקה עם הילדה שלי. חזרתי, כל הדברים שלי לקחו אותם, את הדלת והמנעול החליפו. וישנתי ברחוב. ולא היה לי כלום. לא מיטה, לא שמיכה, לא כרית, כלום. [...] לא היה לי איפה ללכת. תחשבי חודשיים וחצי ברחוב בלי בית, בלי אוכל, בלי שתייה, בלי כלום. הייתי הולכת לשירותים בעירייה, לא היו מכניסים אותי. רק היה אחד שומר יוסי אחד נחמד היה מכניס אותי לשירותים. היה אומר "תיכנסי מהר, תעשי שלא יראו".

לצד ההשלכות הפיסיות של חסרון דיור, אמרו כל המרואיינות שקורת הגג מספקת ביטחון רגשי והיעדרה מטלטל נפשית. היבט זה מפנה את הזרקור אל ערעור היציבות ואל תחושות הארעיות, החרדה והפחד, מנת חלקן של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי. הפחד מפינוי אפשרי לרחוב משליך על בחירותיהן ועל התנהלותן במרחב, והוא בא לידי ביטוי בהתבצרות בבתיהן, בתפיסת סביבת מגוריהן כזמנית ובקושי להיקשר לסביבה חדשה. בציטוט שלהלן מספרת אורטל על החשש שבעל הדירה יזרוק לרחוב אותה ואת ילדיה, לאחר שלא עלה בידה לשלם את שכר הדירה:

זה מהווה חוסר ביטחון, מערער את כל הרגשות, הכול מתחיל "וואלה מחר מפנים אותי, וואלה מחר באים אלי". לחיות במחשבות האלה כל יום זה משהו שהוא מאוד מעייף ומאוד מטלטל. רגשית, את כל הזמן במאבק הזה. זה מאוד מעייף. שלא יבואו לי מחר, שלא יבואו. אתה נועל את הבית. אתה בחרדות. זה פחד שאתה לא יכול להבין אותו. אתה בחרדה. [...] זה סוחף אותך לטלטול של רגשות שאתה לא יציב איתם. אתה לא יכול לנשום.

קורת גג כשיקוף של תפיסות בדבר טיב האימהות

על פי הממצאים זהותן של המרואיינות כאימהות היא מניע מרכזי להצטרפותן למאבק הדיור הציבורי. מדבריהן עלה שהנחת היסוד הרווחת אצלן ובחברה בכלל היא שילדים זקוקים

לקורת גג ושעל האימהות לספק להם אותה. להנחה זו השלכות מרחיקות לכת על האופן שבו הן חוות את אימהותן ועל אופן תפיסתן את המאבק. יתרה מזאת, היא מכוננת אצלן תודעה פוליטית ומודעות לחשיבות ההתאגדות.

רבות מהמרואינות ראו באספקת קורת גג לילדיהן חלק בלתי נפרד מתפקידן כאימהות וחשו שאין הן ממלאות את תפקידן במלואו בשל אי יכולתן להעניקה להם. הן ציינו את ההשלכות כבדות המשקל של חסרון בית על מצבם הנפשי של הילדים. בין המרכזיות שבהן נמנו בעיות רגשיות, אי ביטחון ותחושה מתמדת של אי יציבות. רבות מהן תיארו תחושות קשות של בושה והשפלה עקב אי יכולתן לספק קורת גג לילדיהן. בה בעת סברו רבות מהמרואינות שמאבק של נשים על קורת גג לילדיהן מבטא אימהות טובה, כי השתתפות במאבק מגלמת תכונות אימהיות כמו הגנה על הילדים ודאגה להם, והן תיארו את הצטרפותן כיצר אימהי, אינסטינקטיבי והישרדותי. כך הסבירה סיגלית:

אישה היא לוחמת, אישה היא חזקה. [...] מי שיפגע בגורים שלה היא תטרוף אותו. בגלל זה אישה שנמצאת ברחוב או אישה שנמצאת בלי דיור היא טורפת היא נלחמת. הטריפה היא לא אלימות; הטריפה היא מלחמה להגן על הגורים שלה, על הילדים שלה, על הנשמות שלה.

חלק מהנשים תפסו את המאבק על הבית כאמצעי לספק לילדיהן ניעות חברתית ועמיד טוב יותר. במובן זה הן תפסו את ההשתתפות במאבק כמעשה מוסרי-אימהי, ביטוי לתפקידן כאימהות לגונן על ילדיהן מחיים בעוני לכשיגדלו. בציטוט שלהלן מתארת שירלי איך הרצון לייצר מציאות מיטיבה למען בנה היה מניע מרכזי להצטרף למאבק:

רוב המלחמות זה בשביל הילדים – זה קורת גג, זה אוכל, זה מסגרות, זה רווחה. [...] הרי אם הייתי בלי הילדים, לא הייתי יוצאת למאבק. [...] רק בגלל שהיה לי את נועם יצאתי למאבק. למה שנועם יהיה גדול מחר מחרתיים יצטרך להיות בעוני כמו שאני הייתי חיה בזמנו. למה? בגלל זה יש לו אימא פנתרה תילחם בשבילו.

רבות ממשתתפות המחקר סברו שלנוכח אי יכולתן לספק לילדיהן קורת גג, גורמי הרווחה רואים בהן "אימהות לא טובות" ושלתפיסה זו עלולות להיות השלכות כבדות משקל, אחת המרכזיות שבהן היא הוצאת הילדים מחזקתן. לכן הן תיארו את החלטתן להצטרף למאבק כניסיון לחולל תמורה במצבן ולהשיג קורת גג, כמו גם כקריאת תיגר על התפיסה הרווחת בדבר טיב אימהותן. דלית, זכאית הממתינה לדיור ציבורי שנים רבות, סיפרה שהמניע להצטרפותה למאבק היה תחושת האיום שילדיה יוצאו מחזקתה:

כולן אמרו לי "תיזהרי, תישמרי, ייקחו לך את הילדים. אישה בלי בית, ייקחו לך את הילדים; אסור שהילדים יגורו ברחוב". [...] לפעמים זה גם הלמה להצטרף, העניין הזה. זה נותן לך איזושהו משהו ואת אומרת אני חייבת להשיג לילדים שלי קורת גג,

כי אם אני לא אשיג יגידו לי הילדים שלך במצב נפשי לא טוב, וגם אם זו לא אשמתיך יגידו לך טובת הילד, טובת הילד.

גם שירלי סברה שבשל היותה מחוסרת דיור עשויים לתפוס אותה כאם לא כשירה לבנה. בציטוט שלהלן התעמתה עם הנחה זו ודימתה לעצמה שהיא ניצבת לפני שופט. היא הייתה בטוחה שהוא יזכה אותה מההאשמות הא-פורמליות, שכן לתפיסתה השתתפותה במאבק הייתה גושפנקא למחויבותה לטובת בנה:

עכשיו תראי, אני אימא כשירה להכול. אני רציתי כל הזמן להגיע לשופט. אני המאבק שלי היה רק להגיע לשופט. פעם אחת אני לא אגיע לשופט, ששופט יסתכל לי בעיניים ויגיד לי שאני לא אימא פנתרה שנלחמת בשביל קורת גג לבני, שבני לא צריך להיות איתי.

יחסיהן של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי עם מדינת הרווחה ועם סוכניה

ניתוח הראיונות העלה שליחסים של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי עם סוכני מדינת הרווחה, שאותם תיארו כמאבק מתמיד, השלכות מרחיקות לכת על חייהן. מדברי המראיינות עלה שרוב נקודות המפנה שבהן החליטו לחבור למאבק המשותף חלו עקב מפגשים עם גורמי מדינת הרווחה. רבות מהמראיינות תיארו תהליך פוליטיזציה שבו התגבשה אצלן ההבנה שהן מחוסרות בית בגלל מדיניות. מהניתוח עולה שתובנה זו, שהתחוורה מתוך משבר אמון עמוק ביחסיהן עם סוכני מדינת הרווחה, התניעה את תהליך ההנעה. משבר אמון זה מגולם בשני מישורים עיקריים: הבנה שהממסד עושה עמן עוול ממסדי ותחושת מלכוד ו"אין ברירה". אלה מוסגרו אצלן כורז לייצאה למאבק משותף על קורת גג ראויה.

רבות מהמשתתפות תיארו החמרה ביחסיהן עם גורמי הממסד כנקודת מפנה שחידדה אצלן את ההבנה שהן נתונות לעוול מבני-ממסדי, שהפנייה למוסדות לא תסייע להן ביציאה מעוניין ובהסדרת קורת הגג ושעליהן לצאת יחד למאבק. ביטוייה המרכזיים היו סירוב למתן סיוע בשכר דירה, עיקול קניין ופינוי מהדירה הציבורית אל הרחוב. חוויות המפגש שלהן עם סוכני מדינת הרווחה במצבים אלה היו משפילות ופוגעניות. הן חוללו בינן לבין מדינת הרווחה משבר אמון עמוק וליבו תחושות של אי אמון, אכזבה וכעס. דבריהן משקפים את ביקורתן על הממסד על כך שהוא מייצר עוני באופן אקטיבי ושרשת הרווחה אינה בולמת את הנשים המועדות למצוקה. נעמי סיפרה שהחלטתה להקים קבוצת מאבק התגבשה לאחר שקיבלה מכתב סירוב לדירה ציבורית בטענה שבעודה מקבלת דמי אבטלה היא עוברת את רף ההכנסות. אירוע זה כונן אצלה את ההבנה שמוסדות המדינה לא מספקים רשת ביטחון ראויה ושעליה לצאת למאבק: "צריך ממש לסחוב את העוני איתך שנים קדימה. ואתה לא

רוצה להיות נתמך; המדינה מייצרת עניים. ברגע שקיבלתי את המכתב סירוב, אמרתי אם יש קבוצות בכל הארץ, אז תהיה קבוצה גם כאן."

חלק מהמרוויינות הגיעו להבנה שחסרון דיור הוא תולדה של מדיניות חברתית, גם על רקע יחסיהן המורכבים עם החברות המשכנות. מדבריהן עלה שאלה האחרונות הן נדבך מרכזי בחייהן של נפגעות מדיניות הדיור ציבורי ושאינן יחסיים בינו לבין נציגי החברות שוויוניים ואף משקפים תלות עמוקה. החברות המשכנות מערימות עליהן, לדבריהן, קשיים רבים באמצעות מנגנון של בירוקרטיה והתשה, עיכוב בהעברת סיוע בשכר דירה והעדר שקיפות בסוגיות מהותיות, כגון מיקום וסדר הקדימות בתור הזכאיות הממתנות לדירה ציבורית. מהראיונות עלה שרבות ממשותפות המחקר החלו את תהליך הפוליטיזציה לאור יחסים סבוכים אלה, שבעקבותיהם הבינו שהמדיניות הנוהגת היא בעוכריהן של הזקוקות לדיור ציבורי. רבות מהן סיפרו שמימוש הזכות לדיור ציבורי מותנה בהיבטים רבים ההופכים את מחיר הדירה כבד מנשוא. חלקן סיפרו שהוצעה להן דירה ציבורית באזור מרוחק מעיר מגוריהן, הצעה שהפכה את המעבר מורכב ולעתים אף בלתי אפשרי, הן בשל העקירה מהקהילה ומהמשפחה והן בשל ההתנהלות הנוקשה של החברה המשכנת. ניתוח הראיונות מלמד שחרף מורכבות זו, סירוב לדירה מוצעת משמעו ויתור על הזכאות לדירה ציבורית. תובנה זו בדבר אטימות החברות המשכנות ונוקשותן השרתה עליהן תחושת אי אמון שהפכה להחלטה לצאת למאבק. אורטל, מסורבת דיור ואם חד-הורית, סיפרה שבתום מספר שנות המתנה קיבלה דירה ציבורית מרוחקת ממקום מגוריה. תחילה היא נענתה להצעה, אבל חזרה בה ואיבדה את זכאותה. אטימות החברה המשכנת, חרף ההשלכות הקשות הנלוות למעבר, כוננה בקרבה תחושת עוול ואת ההבנה שעליה להצטרף למחאה:

קיבלתי דירת עמידר, איזה יופי. קיבלתי אותה אמרו לי "טוב, תבחרי או טבריה או עפולה או בית שאן". אבל אני גרה בפרדסיה. זה לעקור את הילדים שלי ממשפחה, חברים, בית ספר, מסגרת, כל העטיפה של המשפחה. בעצם ולעבור. עכשיו זה היה לי מאוד מאוד קשה, אבל עברתי בגלל שאני לא רוצה לאבד את הזכויות שלי. [...] עברנו לבית שאן לחודש כניסיון, [...] וזה לא צלח. [...] חזרנו לפה, לפרדסיה. אה... זהו, מפה המאבק שלי כשל לקבל עוד דירות, כי כבר סגרו לי את הזכאות, אמרו לי "אין לך זכאות, כי סירבת". זה לא משנה להם למה, זה לא משנה להם מה, איך. מבחינתם, זהו סירבת והם סגרו. [...] אז זה התחיל המאבק שלי.

בציטוט שלהלן מספרת ויקי, בעברה נפגעת אלימות במשפחה, שמשום שהחברה המשכנת לא מפרסמת את הנתונים אודות מספר הדירות הציבוריות שאינן מאוכלסות, כיתתה את רגליה ואיתרה מספר דירות ריקות במקום מגוריה. אז פנתה אל החברה המשכנת ותבעה את זכותה לקורת גג ולהיכנס לגור באחת מהן. תחושת ההשפלה הקשה שחוותה מול נציגי החברה הייתה נקודת המפנה שהביאה לחבירתה למאבק:

נסעתי לשם מלאת ביטחון כמו טווס, פותח את הזנב שלו. [...] אמרתי לה "הגעתי אלייך, כי אני יודעת שיש שתי דירות של עמידר פנויות. אני יודעת שיש שתיים". היא אומרת לי "אין שתיים יש חמש". [...] היא אומרת לי "אבל את לא תקבלי דירה". אני אומרת לה "זה למה?" אז היא אומרת לי "יש פינוי בינוי ולא, לא תקבלי". ואני כמובן את יודעת... זה כאילו הרביצו לי. כאילו אני אחת שלא מרביצים לה, אבל הרביצו לי באותו יום. ממש. הרגשתי שבאים אולי 40 איש והרביצו לי. הורידו אותי לרצפה, [...] וכאן התחיל המאבק.

לצד התובנה שהמסד עושה להן עוול תיארו מרואיינות אחרות איך הביאו אותן הבירוקרטיה והנוקשות של המוסדות למצוקה עמוקה ולתחושת אין-בְּרָה. הבחירה במאבק התגבשה לנוכח התחושה שמוצו כל החלופות שהציעה מדינת הרווחה ושכלו מבחינתן כל הקצים. רבות מהן תיארו תחושה קשה מנשוא של מלכוד, לאחר שלא עמדו בקריטריונים לזכאות לסיוע: מחד גיסא הן פונות אל כל הכתובות האפשריות, אך נענות בשלילה חדשות לבקרים, ומאידך גיסא הן נתונות לאיומים של סוכני הממסד שיעקלו את המעט שנותר להן או יפנו אותן מביתן. כך מתארת להלן שירלי, מסורבת דיור ציבורי, את תחושת המלכוד וחוסר הבְּרָה:

גם ככה המצב שלנו חרא; כל יום מעקלים לנו דברים מהבית, הוצאות לפועל, כבר לא עמדנו בתשלומים. לא עמדנו, לא יכולנו להשכיר דירה, היינו הולכים למשרד השיכון. "את לא זכאית, יש לך ילד אחד, את לא עומדת בקריטריונים". הייתי הולכת לסיוע בשכר דירה, "את לא עומדת בקריטריונים", הגעתי לכיטוח לאומי "את לא עומדת בקריטריונים". איפה שהייתי הולכת אמרו לי את לא עומדת בקריטריונים. די, כבר זה הגיע למים עד נפש. [...] יום אחד לקחו את המיטה של יותם. הוצאה לפועל. באמצע הלילה הוציאו את יותם, נתנו לי אותו ביד ולקחו אותה. ואז יום אחרי זה דיברתי איתן [חברות; תש"ז] ואמרתי להן שיש לנו פגישה חשובה ושאני עומדת להתאבד, אם לא יהיה לי מענה. לאן אני עוד אפנה.

היחשפות למחאה חברתית

הצטרפותן של רוב המרואיינות למאבק לוותה בהיחשפות לקיומן ולכוחן של מחאות חברתיות בכלל ובתחום הדיור הציבורי בפרט. ניתוח הראיונות העלה שההיחשפות למחאת הדיור הציבורי הייתה גורם מרכזי בהחלטה להצטרף אליה, משום שהציגה את המאבק המשותף כדרך פעולה לגיטימית והייתה המצע שעליו התהוו התודעה הפוליטית ותהליך ההזדהות עם עמיתותיהן, נפגעות מדיניות הדיור הציבורי האחרות. בחינת התהליך שבו נחשפו המרואיינות להתארגנויות המחאה ולכוחן מגלה שהוא התגבש לאור המפגש הבין-אישי שלהן עם קהילת המאבק של מחוסרות הדיור, כמו גם לאור השימוש ברשתות חברתיות וירטואליות.

המפגש הבין-אישי עם קהילת המאבק של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי

רבות מהמרואיינות תיארו את המפגש עם קהילת המאבק ועם נפגעות מדיניות דיור אחרות ככר לעיבוד יחסייהן עם מדינת הרווחה, לכינון תודעה פוליטית ולמתן תמיכה והכרה. כך הן מסגרו אותו כזרז להחלטתן לחבור למחאה. כלומר: בעוד הידרדרות היחסים בין נפגעות מדיניות הדיור הציבורי לבין מדינת הרווחה חוללה אצלן משבר אמון עמוק, סייע להן המפגש עם המצוקה המשותפת לעבור מתודעה אישית לקולקטיבית ולזכות להכרה במצבן. רוב משתתפות המחקר תיארו תהליך של פוליטיזציה והזדהות עקב ההבנה שחסרון הדיור הוא נחלתן של עוד נשים ושהוא תולדה של מדיניות שיש לשנותה. תהליך זה התגבש בעיקרו כששיתפו הנשים זו את זו בצביון יחסייהן עם נציגי מדינת הרווחה, זיהו את קווי הדמיון ביניהם וטוו נרטיב משותף.

רבות מהמרואיינות סיפרו שכשגילו שהבירוקרטיה הסבוכה והמסמכים ש"הולכים לאיבוד" בנככי החברות המשכנות אינם אלא תוצר של מנגנון משומן היטב, הבינו שעליהן לעשות מעשה. בציטוט שלהלן מספרת נעמי על שיחה שניהלה עם מחוסרות דיור אחרות ובה גילתה שיש כאן שיטה שהיא מנת חלקן של כלל הזקוקות לדיור ציבורי:

פתאום כשנפגשנו והתחלנו לדבר אחת עם השנייה, לא איבדו רק את המסמכים שלי, איבדו גם את שלה ואיבדו גם את שלה. לא איבדו. זו שיטתיות, זו שיטתיות וכבר לא מקרה. זה לא קורה במקרה. ואז את מדברת גם עם הנאבקות הארציות ואת שומעת שגם לה איבדו ולה עשו ואז את מבינה שזו שיטה. ואז את מבינה שבאמת יש במי להיאבק, שבאמת עושים לך עוול.

מרואיינות אחרות סיפרו שהמפגש עם מחוסרות דיור כמוהן עורר אצלן תחושות של סולידריות, שותפות גורל וכוח. כלומר: הידיעה שאין הן בודדות במצוקתן העניקה להן הכרה ותמיכה והפיגה את תחושת הבושה והאחרות הכרוכות בחסרון הדיור. בציטוט הבא מתארת נעמי את תחושותיה בעקבות שיח עם פעילה בקבוצת המאבק:

זו הייתה הפעם הראשונה שהרגשתי שמישהו הקשיב לי ומבין על מה אני מדברת, יודע את הדברים שאני עוברת. תמיד הייתי אומרת לאנשים והם היו אומרים לי סיסמאות "כן ככה זה במדינה שלנו". אבל הם לא הבינו את המצב שלי, שעוד שנייה אני מרגישה שאני עם הילדים שלי ברחוב. זו פעם ראשונה שהרגשתי שבאמת מבינים מה עובר עלי.

וויקי מוסיפה:

גיליתי שאני לא לבד, לא לבד. יש לי בגב בנות אחת אחת. [...] זה נותן לך גב. זה כמו שאני אגיד לך "תרביצי למישהו" ואני אומרת לך "אני אתפוס אותך, אני מגינה עלייך". את לא תפחדי, כי אני אחרייך, אז את מרגישה כמו עוגן, כמו קרש הצלה. זה דבר שהוא לא מובן מאליו.

הרשתות החברתיות כגשר לחברה למאבק

בחינת התהליך שהוביל להיחשפות המרואיינות למחאה מגלה שלרובן נודע עליה דרך הרשתות החברתיות הווירטואליות. השימוש בזירה הווירטואלית עובר כחוט השני בתהליך הצטרפותן של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי למאבק. זו אפשרה להן להיחשף למידע רב על המאבק החברתי ועל צביונו, ובה בעת הייתה זירה להתארגנות קהילתית ולגיוס פעילות.

רבות מהמרואיינות סיפרו שהחלטה לחבור לקבוצת המחאה התגבשה לאחר שחבר או חברה ברשת הווירטואלית העבירו להן מידע על פעילותן של קבוצות מאבק שונות. החשיפה לתולדות המאבק, לפעולות המחאה ולסיפורים אישיים של נאבקות אחרות כוננה אצלן את ההחלטה להצטרף. היא אפשרה להן להבין שהן נמנות עם קבוצת מחוסרות הדיור ושהמחאה על מצב זה היא אפשרות דמוקרטית לגיטימית. חלק מהמרואיינות גם סיפרו שהיחשפותן ברשתות החברתיות לסיפורי הצלחה של פעילות שקיבלו דירה הפיחה בהן תחושות של כוח, תקווה ואופטימיות, ואלה הניעו אותן להצטרף למאבק. כך תיארה זאת יעל:

ראיתי את זה מפורסם בפייסבוק. ביקשתי מהם חברות. ראיתי את כל ההיסטוריה מה שהולך שמה ונלחמתי, כי אני חושבת עם יד על הלב אני אחת מביניהם. [...] ראיתי שיש שם נשים נלחמות שחלקן כן קיבלו דירות חלקן לא קיבלו והן עוד נלחמו. היחד הזה. היחדיו הזה זה צעקה אחת גדולה.

לצד היותה אמצעי להפצת מידע על המחאה, תוארה הרשת הווירטואלית כזירה לגיוס פעילות ולהקמת התארגנויות מחאה חדשות. ניתוח הראיונות מגלה שכאשר מספר מחוסרות דיור מאותו אזור גיאוגרפי פונות לנציגות המאבק, אלה מאגדות אותן לצ'אט קבוצתי משותף. במסגרת הצ'אט הן עורכות היכרות, מספרות את סיפוריהן האישיים, מעבדות את המפגשים עם הממסד ועורכות תיאום ציפיות ראשוני. לאחר שגיבשו תשתית לפעילות, עוברות הנשים מהמישור הווירטואלי למפגשים פנים מול פנים. מעניין לציין, שרבות מהמרואיינות סבורות שהשימוש ברשתות חברתיות וירטואליות בהליך ההתארגנות ובגיוס הפעילות הוא פרקטיקה המתאימה לנשים החיות בעוני בכלל ולאימהות בעוני בפרט. היא מאפשרת להן להשתלב במאבק בהשקעת משאבים מצומצמת יחסית, ובה בעת לתקשר עם נשים המתגוררות באזורים גיאוגרפיים מרוחקים. בציטוט שלהלן מספרת שרית איך פנתה אליה פעילה מרכזית במאבק, ויצרה קבוצת התכתבות של מחוסרות דיור שלימים התאגדו לכדי קבוצת מאבק:

היא שלחה לי הודעה כתבה לי "שלום אני שמרית, יש לנו קבוצת מאבק [...] בכל הארץ, והיינו שמחים אם את תרצי להצטרף". אמרתי כן, כאילו למה לא? ואז שמרית עשתה איזושהי קבוצה בפייסבוק כאילו בצ'אט וצירפה אולי 20 או 30 בנות מהעיר שיש להן בעיה כלשהי עם עמידר ובכלל עם משרד השיכון. ואז התחלנו התכתבויות.

לסיכום, ממצאי המחקר מציינים תמונה ולפיה תהליך ההנעה של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי מתגבש לאור המשמעויות כבדות המשקל הגלומות בחסרון דיור, אופי היחסים שהן מנהלות עם סוכני מדינת הרווחה, כמו גם היחשפותן למחאה חברתית כאסטרטגיית התנגדות דמוקרטית ולגיטימית והמפגש שלהן עם קהילת המאבק של מחוסרות הדיור.

דיון ומסקנות

במחקר זה ביקשנו להבין את התהליך שבו נשים מחוסרות דיור, לקוחות רווחה, מחליטות לחבור להתארגנות מחאה, ובכך מבטאות יכולת פעולה משותפת (Lister, 2004). ביקשנו ללמוד על תהליך ההנעה מהפרספקטיבה של הנשים עצמן, להציג את תפיסותיהן ולהנכיח את הידע שברשותן ואת קולן. ממצאי המחקר שופכים אור על המשמעויות שנפגעות מדיניות הדיור הציבורי מייחסות לבית, כמו גם על משמעות המפגש עם סוכני מדינת הרווחה כזירה רבת עוצמה לקידום תהליך ההנעה. באופן משלים הם פותחים צוהר לאופן שבו הצטלבות מיקומי השוליים של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי מבנה משמעויות של עוני וחסרון דיור ומכוננת פעולה משותפת.

האינטראקציה עם מדינת הרווחה וסוכניה: ראשית המאבק

הספרות המחקרית מצביעה על מספר גורמים המכוננים תהליכי הנעה בקרב פרטים, וביניהם גורמים אינסטרומנטליים, זהות קולקטיבית, רגשות ופגיעה בערכים נושאי משמעות (Rohlinger & Gentile, 2017; Strumer & Simon, 2009; van Stekelenburg & Klandermand, 2017). ממצאי מחקר זה אף הם משקפים גורמים אלה כחלק בלתי נפרד מתהליך ההנעה של נשים בעוני. הנשים תיארו את רצונן העז להשיג קורת גג להן ולילדיהן כרז מרכזי לחבירה למאבק (van Zomeren et al., 2004). אליו הצטרפו רגשות כעס ותהליך פוליטיזציה שנבע מההבנה שהעוול שנעשה להן אינו אישי, שיש להן שותפות רבות ושחסרון הדיור שלהן הוא תולדה של מדיניות (Polleta & Jasper, 2001; Simon & Klandermand, 2001). בה בעת המחקר הנוכחי שופך אור על המפגש עם מדינת הרווחה ונציגיה כגורם מרכזי המכונן את ההחלטה להתנגד לעוני כמעשה משותף. בניגוד לממצאי מחקרם של לאולס ופוקס (Lawless & Fox, 2001), שהראו שמפגש שלילי עם נציגי השירותים החברתיים מלווה בהשתתפות פוליטית נמוכה, הראה המחקר הנוכחי שמפגש כזה מלבה תהליך הנעה בקרב נשים המתמודדות עם עוני. במובן זה הוא הזירה שבה מתגבשים רגשות הכעס ותחושת העוול, מתחולל המפנה ומתקבלת ההחלטה הממשית להפעיל יכולת פעולה משותפת. ממצאי המחקר מצביעים על המפגש בין הנשים לנציגי הממסד שבעקבותיו הן מתוודעות להחמרה במצבן ולהעדר סיוע כאבן דרך המכוננת את השתתפותן. אנו סבורות שלא בכדי ההחלטה של הנשים לחבור למאבק מבשילה בזירה זו. נשים בעוני נמצאות בקשר

תדיר עם נציגי מדינת הרווחה במגוון חזיתות, ובהן משרד השיכון, החברות המשכנות, המחלקות לשירותים חברתיים וההוצאה לפועל. יחסים א-סימטריים אלה שמהותם תלות עמוקה של צד אחד הם נדבך מרכזי בחייהן (שורץ-זיו, 2016). במובן זה אין מדינת הרווחה והמדיניות שהן מתנגדות לה ערטילאיות מבחינתן, אלא מתגלמות בדמויות בשר ודם שהן פוגשות חזרות לבקרים. הידרדרות ביחסים עם גורמי מדינת הרווחה על רקע החמרה במצב העוני והסירוב להעניק סיוע מסמנים את ראשיתו של תהליך ההנעה ומבשרים על המעבר מהתנגדות אישית יומיומית לעוני להתנגדות משותפת. מפגש זה, על הניסיונות הכושלים להסתייע בממסד הכרוכים בו, הוא נקודת השבר בין נפגעות מדיניות הדיור הציבורי למדינת הרווחה; הוא מלבה רגשות שליליים של כעס, אי אמון בממסד ופחד ממה שצופן העתיד (van Stekelenburg & Klandermans, 2017). חשוב לציין שתהליך הנעה זה מתגבש בד בבד עם תהליך ההזדהות עם מחוסרות דיור אחרות (Strumer & Simon, 2009). המפגי את תחושות הבדידות, הבושה והאחרות הנלוות לעוני והמכונן תחושות הבנה הדדית, הכרה, שותפות וסולידריות אמיצה (Honneth, 2003). אם כן, המפגש עם הקולקטיביות של המצוקה הוא מצע המשמש את הנשים כדי לעבד ביחד את מפגשיהן עם הממסד ולעבור תהליך פוליטיזציה המתועל ליציאה למאבק. גורם אחר המסייע לחבריה למאבק הוא רשתות חברתיות בכלל ווירטואליות בפרט, החושפות את הנשים להתנהלותו של המאבק המשותף ובה בעת מכוננות תודעה דמוקרטית, נותנות לגיטימציה לפעולות מחאה ומשמשות זירה להתארגנות הקהילתית (Castells, 2015; Kuumba, 2002).

תהליך הנעה מבעד לעדשה של הצטלבות מיקומי השוליים: בין אימהות, חסרון דיור ושימוש בשירותי הרווחה

חוקרות פמיניסטיות גורסות שכדי להבין על בוריו תהליך הנעה של נשים בעוני, יש לבחון אותו מבעד לעדשה של הצטלבות מיקומי השוליים, כשהוא מתעצב מתוך הצטלבות זהויות והוויות דיכוי על מספר צירי אי שוויון (Ernst & Luft, 2017; Chun et al., 2013). כשמתבוננים מנקודת מבט זו כדי להבין את תהליך ההנעה של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי, מגלים שהצטלבות הזהויות וחויית חייהן הייחודית כאימהות, מחוסרות דיור ומשתמשות בשירותי הרווחה משמשת אותן כזרז להפגנת יכולת פעולה משותפת. במובן זה המשמעויות הרב ממדיות שהן מייחסות לחסרון הבית על רקע הצטלבות זהויות אלה הן חלק בלתי נפרד מהחלטתן לחבור למאבק.

מחקר זה הוא עוד חוליה בשרשרת מחקרים המראים שאין תופעת העוני מסתכמת במחסור כלכלי-חומרי בלבד; זוהי תופעה רב ממדית המשליכה על היבטים שונים בחייהם של המתמודדים עמה (Beverly, 2011; Ringen, 1988; Sen, 1999; Wagle, 2002). העדר קורת גג משקף עוני עמוק, והמתמודדות עמו נתונות במצוקה נפשית קשה, המשתקפת בתחושות של ארעיות, השפלה ודה-הומניזציה. בהתאמה ממצאי המחקר מלמדים שעוניין של

הנשים פוגע אנושות בכבוד האדם שלהן, בזכויותיהן ובאנושיותן (Krumer-Nevo, 2005,) (2015; Lister, 2004). מלחמת הישרדות קיומית זו, על רקע החמרה במצב העוני של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי ותחושת האין בררה היו מבחינתן נקודת המפנה שהובילה אותן לפתחו של המאבק (Lawless & Fox, 2001). במובן זה ניתן להניח שנקודת המוצא של נשים בעוני, בבואן להחליט אם לחבור לתנועת מחאה שעניינה סוגיות של רווחה, היא ייחודית. כי ההחלטה צומחת מתוך מאבק הישרדות מתמיד, שהשלכותיו במישור הפיסי, הנפשי והסימבולי כבדות משקל, ומתוך התחושה שהחלופה היחידה היא הפעלת יכולת פעולה משותפת.

ממצאי המחקר שופכים אור גם על המשמעות המגדרית המיוחסת לחסרון הדיור, שהיא חלק אינטגרלי מהחלטת הנשים לחבור למאבק. במובן זה המשמעות של העוני ממוגדרת במהותה כמו גם תהליך ההנעה ותפיסת העוול (Ernst & Luft, 2017; Jackson, 1998;) (Kuumba, 2001). ממצאי המחקר מראים שהעדר קורת גג נקשר במישורין לתפקיד אימהי, כמו גם לתפיסות אודות טיב האימהות. המחקר הנוכחי מצטרף לשורת מחקרים המלמדים שנשים נוטות להתארגן מתוקף קטגוריית האימהות וה"חובה" האימהית הנגזרת ממנה, לספק צרכים בסיסיים כגון הזנה, הלבשה וקורת גג (Milman, 2013; Naples, 1992; West &) (Blumberg, 1990). בחקר המקרה הנידון, הזוהות האימהית היא המניע המוצהר של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי לצאת למאבק. התפיסה שמתוקף תפקידן כאימהות עליהן לספק בית לילדיהן, הדאגה לילדיהן מהשלכות העדר הבית על רווחתם והשאיפה להעניק להם עתיד יציב וטוב מכוננות את הצטרפותן למאבק. תהליך ההנעה וההשתתפות במאבק מקנים להן אפוא שליטה רבה יותר בחייהן ובחיי ילדיהן, ומאפשרים להן לגלם אימהות טובה כפי שהן תופסות אותה.

הצטלבות מיקומי השוליים של הנשים כמכוננת את ההחלטה לצאת למאבק מגולמת במלוא עוזה בחוויה שלהן כאימהות מחוסרות דיור המשתמשות במחלקות לשירותים חברתיים. המחקר גילה שחלק בלתי נפרד מההחלטה להיאבק היה זהותן כאימהות המשתמשות בשירותי הרווחה והמשמעות שהן מייחסות לחסרון דיור כשיקוף של תפיסות על טיב האימהות. כלומר: הפחד שגורמי הרווחה יראו בהן אימהות לא טובות דגן ויוציאו מחזקתן את ילדיהן הוא מניע מרכזי בהחלטתן להצטרף למאבק. מנקודת מבטן החבירה למאבק מעלה את סיכוייהן להשיג קורת גג, וגם אם יעלה מאבקן חרס, הן סבורות שהשתתפות בו מגלמת פרקטיקה של אימהות טובה. במובן זה הן תופסות את המאבק ככלי להתעמת עם ההבניות החברתיות והסטריאוטיפים על נשים בעוני, לקרוא עליהם תיגר ולהתנגד להם (קרומר-נבו, 2015). ממצא זה מדגיש היטב איך ההחלטה להיאבק מתעצבת לנוכח הקשרים רחבים וזהויות מצטלבות (Ernst & Luft, 2017), משום שהמניע למאבק נקשר, לא רק להשלכות הפיסייות של חסרון הדיור וליחסים עם החברות המשכנות, אלא גם לזהותן כאימהות לקוחות רווחה.

ממצאי המחקר העלו גם המלצות למדיניות ולפרקטיקה. ראשית, המחקר מצביע על התנהלות שיטתית קשה של החברות המשכנות כלפי נשים הזקוקות לדיור ציבורי. אנו סבורות שחובתן של חברות אלה לאמץ פרקטיקות ארגוניות המבוססות על שקיפות ועל הנגשת מידע, כמו גם לצמצם ולפשט את ההליך הבירוקרטי, כדי להקל על הזקוקות לדיור ציבורי לממש את זכותן לקורת גג. לאור הממצא ולפיו מחוסרות דיור חוות מפגש מזלזל, משפיל ופוגעני עם סוכני מדינת הרווחה, אנו ממליצות להנחיל אצל אלה האחרונים גישה מודעת-עוני. כלומר: יש לחייב את סוכני מדינת הרווחה בכלל ואת נציגי החברות המשכנות בפרט להשתתף בתוכניות ובקורסי הכשרה שיעסקו בסוגיות מקרו-חברתיות, כגון עוני וחסרון דיור, בחוויה הרב ממדית של העוני, בהכרה בחוויותיהן ובמצוקתן של הזקוקות לדיור ציבורי ובמתן יחס מיטיב ומכבד ללקוחותיהם (סטריאר ובנימין, 2013; קרומר-נבו, 2015). מלבד זאת יש לראות בנפגעות מדיניות הדיור הציבורי מומחיות ובקיאיות במצבן (קרומר-נבו, 2015) ולשלבן כשותפות פעילות בתהליך עיצוב מדיניות הדיור הציבורי וקביעתה. מעורבות זו עשויה לפתח ולעצב מדיניות מכילה, קשובה לשטח ומתאמת יותר לצורכי משתמשי השירותים.

ממצאי המחקר הנוכחי מאפשרים גם לזקק המלצות וידע יקר ערך לעובדים סוציאליים העובדים עם אנשים החיים בעוני לאור הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015). ראשית, חווייתן המורכבת של אימהות מחוסרות דיור בשירותי הרווחה והפחד המלווה אותן מדגישים את הצורך להבנות ולהטמיע כלים מותאמים ורגישים לעבודה עמן. אלה יסייעו לתפוס את הנשים כדמויות רב ממדיות, הפועלות בהקשר חברתי-כלכלי, ולהתוות גישה טיפולית המבוססת על שותפות (קרומר-נבו, 2002, 2015). שנית, יש השלכות מרחיקות לכת להבנה שמערכת היחסים בין נשים בעוני לנציגי מדינת הרווחה עשויה להניב מאבק חברתי. אף שהמחקר מצא שחויית מפגש שלילית עשויה ללבות תהליך פוליטיזציה, הוא מדגיש את הכוח הטמון במפגש המשותף. אנו סבורות שניתן לראות בתהליך הנעה, שבו נשים מתנגדות לעוניין כמעשה משותף, הזדמנות מבחינתן להביע את כוחן, לבטא את הצורך לשלוט בחייהן, לעצב את סביבתן ולהשפיע על המדיניות החברתית. זאת ועוד, אף שחוקרים שונים טוענים שמערכת יחסים מיטיבה בין אנשים החיים בעוני לבין סוכני מדינת הרווחה עשויה לבלום מחאה (סטריאר ובנימין, 2013; McLaughlin, 2005; Zald & McCarthy, 2017), אנו סבורות שבתנאים מסוימים ניתן לייצר יחסים מיטיבים המניעים להתארגנות פוליטית. מנקודת מבטנו, אם אין מנתבים את היחסים אך ורק לשיח על הכרה במצוקה ולהפגנת אמפתיה, אלא משלבים בו עיבוד משותף של חוויות העוני מבעד לפריזמה של מדיניות חברתית, הכרה ביחסי הכוח הלא-שוויוניים (סטריאר ובנימין, 2013) וחיבור למאבקים חברתיים, יחסים אלה עשויים לפתוח מרחב לכינון תודעה פוליטית ולתהליך הנעה. במישור המעשי, חיבור בין מספר נשים הזקוקות לדיור ציבורי ועריכת מפגשים ביניהן לבין נציגות קהילת המאבק עשויים להציג לנשים את המחאה כאסטרטגיית התנגדות לגיטימית, ובה בעת להפגיש אותן עם הקולקטיביות של המצוקה ולהפיג את תחושת האחרות הנלווית לעוני (קרומר-נבו, 2015). בד בבד ניתן לפתח תוכניות רווחה על פי

הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני, שיקדמו פעולה חברתית בקרב נשים בעוני. אלה עשויות להתבסס על שותפות בין לקוחות רווחה לעובדים סוציאליים, על אקלים ארגוני המקדם והמאפשר שינוי חברתי (Zald & McCarthy, 2017) ועל העסקת עובדים סוציאליים לצד נשים הזקוקות לדיור ציבורי כמארגנות מתוך קהילתן (Piven, 2014). לצד קידום תהליך ההנעה, נפגעות מדיניות הדיור הציבורי עשויות לראות בפרקטיקות אלה מעשה של תמיכה והכרה של עובדים סוציאליים במצוקתן, בחשיבות קהילת המאבק ובעולות המדיניות החברתית. בכך הן עשויות לצמצם ולו במעט את יחסי הכוח בין הגורמים, לקדם יכולת פעולה פוליטית משותפת של נשים בעוני ולכונן שותפות אמיצה בין נשים בעוני לאנשי מקצוע במלחמה בעוני.

מקורות

בנימין, ש' (2014). אזרחות מודרת: המקרה של "חסרות הבית" הסמויות. **ביטחון סוציאלי**, 94, 19-43.

גלס, א' (2014). המפגש בין מדיניות רווחה לאתיקה ניאוליברלית בדיונים משפטיים על דיור ציבורי בישראל. **ביטחון סוציאלי**, 94, 167-197.

הימין רייש, נ' (2008). נשים וחברה אזרחית. **פרלמנט**, 57, המכון הישראלי לדמוקרטיה. אוחזר מ-

<https://www.idi.org.il/parliaments/7832>

הלמן, ש' ורפפורט, ת' (1997). "אלה נשים אשכנזיות, לבד, זונות של ערבים, לא מאמינות באלוהים, ולא אוהבות את ארץ ישראל": "נשים בשחור" ואתגר הסדר החברתי. **תיאוריה וביקורת**, 10, 175-192.

הקר, ד', לביא-אג'אי, מ', וקרומר-נבו, מ' (2014). הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. בתוך מ' קרומר-נבו מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** (עמ' 7-31). תל אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים.

משגב, ח' (2013). "פרוז'קטור על החצר האחורית של ישראל": מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית. **תיאוריה וביקורת**, 41, 97-119.

סלוצקר עמראן, ס' (2014). המאבק לקורת גג כמאבק של נשים. **ביטחון סוציאלי**, 94, 199-206.

סער-הימן, י', לביא-אג'אי, מ' וקרומר-נבו, מ' (2017). פרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני: נקודת המבט של משתמשות השירותים. **ביטחון סוציאלי**, 101, 9-39.

כרזים-קורושי, י' ובניש, א' (2011). סיפורה של ויקי קנפו – ניתוח מאבק האימהות החד הוריות (נייר מס' 40). *Jerusalem Papers in Regulation & Governance*. אוהזר מ-

<http://regulation.huji.ac.il/papers/jp40.pdf>

קרומר-נבו, מ' (2002). מפלופה למירי: תרומת הגישה הפמיניסטית לסוגיית נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה וממשכת. *חברה ורווחה, כב(4)*, 454-433.

קרומר-נבו, מ' וסידי, מ' (2014). פמיניזם, כתיבה מחקרית ואחרות. בתוך מ' קרומר-נבו מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 247-229). תל אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים.

קרומר-נבו, מ' (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם אנשים בעוני. *חברה ורווחה, לה(3)*, 321-301.

סטריאר, ר' ובנימין, ש' (2013). שילוב עבודה סוציאלית ביקורתית אנטי-דכאנית בשירותי הרווחה הציבוריים: מרטוריקה לפרקטיקה. *חברה ורווחה, לג(4)*, 634-615.

צפדיה, א' ובנימין, א' (2014). דבר העורכים. *ביטחון סוציאלי, 94*, 17-5.

שורץ-זיו, ת' (2016). *בין רווחה מוסדית לרווחה קהילתית: התארגנותן של אימהות נפגעות מדיניות הדיור הציבורי בישראל* (עבודת תזה שלא פורסמה). ירושלים: האוניברסיטה העברית.

שקדי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת, מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

Abramovitz, M. (2000). *Under attack, fighting back: Women and welfare in the United States*. New York: NYU Press.

Abramovitz, M. (2017). *Regulating the lives of women: Social welfare policy from colonial times to the present* (3rd ed.). London: Routledge.

Acker, J., Barry, K., & Esseveld, J. (1983). Objectivity and truth: Problems in doing feminist research. *Women's Studies International Forum*, 6(4), 423-435.

Ajzenstadt, M. (2008). Moral panic and neo-liberalism: The case of single mothers on welfare in Israel. *The British Journal of Criminology*, 49(1), 68-87.

doi: 10.1093/bjc/azn067.

- Alcock, P. (1997). *Understanding poverty*. New York: Palgrave Macmillan.
- Annetts, J., Law, A., McNeish, W., & Mooney, G. (2009). *Understanding social welfare movements*. Bristol, UK: Policy Press.
- Bailey, R. & Brake, M. (Eds.). (1975). *Radical social work*. New York: Pantheon Books.
- Banaszak, L. A. (2008). Women's movements and women in movements: Influencing American democracy from the "outside"? In C. Wolbrecht., K. Beckwith, & L. Baldez (Eds.), *Political women and American democracy* (pp.79-95). New York: Cambridge University Press.
- Bastos, A., Casaca, S. F., Nunes, F., & Pereirinha, J. (2009). Women and poverty: A gender-sensitive approach. *The Journal of Socio-Economics*, 38(5), 764-778.
doi: 10.1016/j.socec.2009.03.008
- Beckwith, K. (2013). The comparative study of women's movements. In G. Waylen, K. Celis, J. Kantola, & S. L. Weldon (Eds.), *The oxford handbook of gender and politics* (pp. 411-436). New York: Oxford University Press.
- Beckwith, K. (2005). The comparative politics of women's movements. *Perspectives on Politics*, 3(3), 583-596.
doi: 10.1017/S153759270505036X.
- Benford, R. D. & Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611-639.
- Beverly, S. G. (2001). Measures of material hardship: Rationale and recommendations. *Journal of Poverty*, 5(1), 23-41.
doi: 10.1300/J134v05n01_02.
- Boyce Davies, C. (2007). *Left of Karl Marx: The political life of black communist Claudia Jones*. Durham, NC: Duke University Press.

- Bradshaw, S. (2002). *Gendered poverties and power relations: Looking inside communities and households*. Managua, Nicaragua: Fundacion Puntos de Encuentro.
- Buechler, S. M. (1993). Beyond resource mobilization? Emerging trends in social movement theory. *The Sociological Quarterly*, 34(2), 217-235.
doi: 10.1111/j.1533-8525.1993.tb00388.x.
- Castells, M. (2015). *Networks of outrage and hope: Social movements in the internet age* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
- Chant, S. (2012). Feminization of poverty. In G. Ritzer (Ed.), *The Wiley-Blackwell encyclopedia of globalization* (pp. 95-100). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Chun, J. J., Lipsitz, G., & Shin, Y. (2013). Intersectionality as a social movement strategy: Asian immigrant women advocates. *Signs: journal of Women in Culture and Society*, 38(4), 917-940.
doi: 10.1086/669575
- Collins, P. H. & Bilge, S. (2016). *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 140, 139-167.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among Five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Della Porta, D. (2015). *Social movements in times of austerity: Bringing capitalism back into protest analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Ernst, R. & Luft, R. E. (2017). Welfare, poverty, and low-wage employment. In H. J. McCammon, V. Taylor, J. Reger, & R. L. Einwohner (Eds.), *The oxford handbook of US women's social movement activism* (pp. 291-314) Oxford: Oxford University Press.

- Edmonds-Cady, C. (2009). Mobilizing motherhood: Race, class, and the uses of maternalism in the welfare rights movement. *Women's Studies Quarterly*, 37(3-4), 206-222.
doi:10.1353/wsq.0.0197
- Feldman, R. M. & Stall, S. (2006). *The dignity of resistance: Women residents' activism in Chicago public housing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferree, M. M. & Mueller, C. M. (2004). Feminism and the women's movement: A global perspective. In D. A. Snow, S. A. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell companion to social movements* (pp. 576-607). Malden MA: Blackwell Publishing.
- Fine, M., Weis, L., Weseen, S., & Wong, L. (2000). For whom? Qualitative research, representations, and social responsibilities. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed.) (pp. 107-132). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kelly, C. & Kelly, J. (1994). Who gets involved in collective action? Social psychological determinants of individual participation in trade unions. *Human relations*, 47(1), 63-88.
doi:10.1177/001872679404700104
- King, D. & Flam, H. (2005). *Emotions and social movements*. London: Routledge.
- Klandermans, B. (2004). Why social movements come into being and why people join them. In J. R. Blau (Eds.), *The Blackwell companion to sociology* (2nd ed.) (pp. 268-281). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Gall, M. D., Gall, J. P., & Borg, W. R. (2003). *Educational research: An introduction* (7th ed.). Boston, MA: A & B Publications.
- Goldberg Schaffner G., & Kremen, E. (1990). *The feminization of poverty: Only in America?* (No. 117). Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
- Gordon, D. & Townsend, P. (2000). *Breadline Europe: The measurement of poverty*. Bristol, England: Policy Press.

- Guion, L. A., Diehl, D. C., & McDonald, D. (2002). *Triangulation: Establishing the validity of qualitative studies*. Gainesville, FL: University of Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food and Agricultural Sciences, EDIS.
- Honneth, A. (2003). Redistribution as recognition: A response to Nancy Fraser. In N. Fraser & A. Honneth (Eds.), *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange* (pp. 110-160). London/New York: Verso.
- Jackson, C. (1998). Women and poverty or Gender and well-being? *Journal of International Affairs*, 52, 67-81.
- Kaplan, T. (2016). *Crazy for democracy: Women in grassroots movements*. New York: Routledge.
- Klandermans, B. & de Weerd, M. (2000). Group identification and political protest. In S. Stryker, T. J. Owens, & R. W. White (Eds.), *Self, identity, and social movements* (pp. 68-90). Minneapolis: University of Minnesota press.
- Krumer-Nevo, M. (2005). Listening to 'life knowledge': A new research direction in poverty studies. *International Journal of Social Welfare*, 14(2), 99-106.
doi: 10.1111/j.1369-6866.2005.00346.x
- Krumer-Nevo, M. (2015). Poverty-aware social work: A paradigm for social work practice with people in poverty. *British Journal of Social Work*, 46(6), 1793-1808.
doi: 10.1093/bjsw/bcv118
- Kuumba, B. M. (2001). *Gender and social movements*. Oxford, England: Altamira Press.
- Kuumba, M. B. (2002). "You've struck a rock" Comparing gender, social movements, and transformation in the United States and South Africa. *Gender & Society*, 16(4), 504-523.
doi: 10.1177/0891243202016004006

- Lawless, J. L. & Fox, R. L. (2001). Political participation of the urban poor. *Social Problems*, 48(3), 362-385.
doi: 10.1525/sp.2001.48.3.362
- Lee, R. (1993). *Doing research on sensitive topics*. London: Sage.
- Lemish, D. & Barzel, I. (2000). Four mothers, the womb in the public sphere. *European Journal of Communication*, 15(2), 147-169.
doi: 10.1177/0267323100015002001
- Levenstein, L. (2009). *Movement without marches: African American women and the politics of poverty in postwar Philadelphia*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Lind, A. & Farnelo, M. (1996). *Gender and urban social movements, women's community responses to restructuring and urban poverty*, Discussion Paper no. 76. Geneva: UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development).
- Lister, R. & Campling, J. (2017). *Citizenship: Feminist perspectives* (2nd ed.). New York: Macmillan International Higher Education.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. London: Polity Press.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1994). *Beginning qualitative research: A philosophic and practical guide*. London: The Falmer Press.
- Mclaughlin, K. (2005). From ridicule to institutionalization: Anti-oppression, the state and social work. *Critical Social Policy*, 25, 283-305.
doi: 10.1177/0261018305054072
- Meluch, A. L. (2014). Tell it like it is: Women in the national welfare rights movement, by Triece, M. E. *The communication review*, 17(2), 159-161.
doi: 10.1080/10714421.2014.901063
- Milman, N. (2013). *When do mothers matter? An intersectional analysis of news media welfare discourses in Israel and Massachusetts* (Unpublished doctoral dissertation). Boston: Boston College.
- Nadasen, P. (2012). *Rethinking the welfare rights movement*. New York: Routledge.

Naples, N. (1998). *Grassroots warriors: Activist mothering, community work, and the war on poverty*. New York: Routledge.

Naples, N. A. (1992). Activist mothering: Cross-generational continuity in the community work of women from low-income urban neighborhoods. *Gender & Society*, 6(3), 441-463.

doi:10.1177/089124392006003006

Orloff, A. (1996). Gender in the welfare state. *Annual review of sociology*, 22(1), 51-78.

doi: 10.1146/annurev.soc.22.1.51

Piven, F. F. (2014). How we once came to fight a war on poverty. *New Labor Forum*, 23(3), 20-25.

doi:10.1177/1095796014544692.

Polletta, F. & Jasper, J. M. (2001). Collective identity and social movements. *Annual review of Sociology*, 27(1), 283-305.

doi: 10.1146/annurev.soc.27.1.283

Reese, E. & Newcombe, G. (2003). Income rights, mothers' rights, or workers' rights? Collective action frames, organizational ideologies, and the American welfare rights movement. *Social Problems*, 50(2), 294-318.

doi: 10.1525/sp.2003.50.2.294

Reger, J. (2018). Gender in movements. In B. J. Risman, C. M. Froyum, & W. J. Scarborough (Eds.), *Handbook of the sociology of gender* (pp. 537-547). Cham: Springer.

Ringen, S. (1988). Direct and indirect measures of poverty. *Journal of Social Policy*, 17(3), 351-365.

doi:10.1017/S0047279400016858

Rohlinger, D. A. & Gentile, H. (2017). Sociological understandings of social movements: A North American perspective. In C. Roggeband & B. Kladermans (Eds.), *Handbook of social movements across disciplines* (pp. 9-32). Cham: Springer.

- Rosado, R. Q. & Barreto, E. (2002). An integral model of well-being and its implications for the helping professions. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 5(3-4), 57-84.
doi:10.1300/J137v05n03_04
- Sen, A. & Avci, O. (2016). Why social movements occur: Theories of social movements. *Journal of Knowledge Economy and Knowledge Management*, 11(1), 125-130.
- Simon, B. & Klandermans, B. (2001). Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 56(4), 319-331.
doi:10.1037/0003-066X.56.4.319
- Simon, B., Loewy, M., Sturmer, S., Weber, U., Freytag, P., Habig, C., & Spahlinger, P. (1998). Collective identification and social movement participation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 646-658.
doi:10.1037/0022-3514.74.3.646
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. London: Sage.
- Snow, D. A. & Benford, R. D. (1988). Ideology, framing, resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1(1), 197-217.
- Spain, D. (2014). Gender and urban space. *Annual Review of Sociology*, 40, 581-598.
doi:10.1146/annurev-soc-071913-043446
- Stall, S. & Stoecker, R. (1998). Community organizing or organizing community? Gender and the crafts of empowerment. *Gender & Society*, 12(6), 729-756.
doi:10.1177/089124398012006008
- Sturmer, S., Simon, B., Loewy, M., & Jorger, H. (2003). The dual-pathway model of social movement participation: The case of the fat acceptance movement. *Social Psychology Quarterly*, 66(1), 71-82.

Sturmer, S. & Simon, B. (2004). The role of collective identification in social movement participation: A panel study in the context of the German gay movement. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(3), 263-277.

doi:10.1177/0146167203256690

Sturmer, S. & Simon, B. (2009). Pathways to collective protest: Calculation, identification, or emotion? A critical analysis of the role of group-based anger in social movement participation. *Journal of Social Issues*, 65(4), 681-705.

doi:10.1111/j.1540-4560.2009.01620.x

Svirsky, G. (2004). Local coalitions, global partners: The women's peace movement in Israel and beyond. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 29(2), 543-550.

Triece, M. E. (2013). *Tell it like it is: Women in the national welfare rights movement*. South Carolina: Columbia University Press.

van Stekelenburg, J. & Klandermans, B. (2013). The social psychology of protest. *Current Sociology*, 61(5-6), 886-905.

doi:10.1177/0011392113479314

van Stekelenburg, J. & Klandermans, B. (2017). Individuals in movements: A social psychology of contention. In C. Roggeband & B. Kladermans (Eds), *Handbook of social movements across disciplines* (pp.103-139). Cham: Springer.

van Zomeren, M., Spears, R., Fischer, A. H., & Leach, C. W. (2004). Put your money where your mouth is! Explaining collective action tendencies through group-based anger and group efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87(5), 649-664.

doi: 10.1037/0022-3514.87.5.649

Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (2002). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics* (4th ed.). Cambridge, Ma: Harvard University Press.

- Wagle, U. (2002). Rethinking poverty: Definition and measurement. *International Social Science Journal*, 54(171), 155-165.
doi:10.1111/1468-2451.00366
- Welman, J. C. & Kruger, S. J. (2001). *Research methodology for the business and administrative sciences*. Johannesburg: International Thompson.
- West, G. & Blumberg, R. L. (1990). Woman in social-nurturing/humanistic protests. In G. West & R. L. Blumberg (Eds.), *Women and social protest* (pp. 205-208). New York: Oxford University Press.
- World Bank Group. (2016). *Poverty and shared prosperity 2016: Talking on inequality*. Washington DC: The World Bank.
- Zald, M. N. & McCarthy, J. D. (2002). The resource mobilization research program: Progress, challenge, and transformation. In J. Berger & M. Zelditch Jr. (Eds.), *New directions in contemporary sociological theory* (pp.147-171). Oxford: Rowman & Littlefield Publisher Inc.
- Zald, M. N. & McCarthy, J. D. (2017). *Social movements in an organizational society: Collected essays*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Zemlinskaya, Y. (2010). Social movements through the gender lens. *Sociology Compass*, 4(8), 628-641.
doi:10.1111/j.1751-9020.2010.00301.x